

ПРАЦЯ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК ШЛЯХ ДО РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ

LABOR OF CONVICTS AS A WAY OF RESOCIALIZATION

Кутсєв М.Ю., к.ю.н.,
асистент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України

Відомий німецький криміналіст Г. Шнайдер наголошував, що працю ув'язнених варто розглядати не як покарання або засіб знизити витрати на їх утримання, а лише як фактор ресоціалізації.

У науковій статті досліджено вплив праці засуджених на процес їх дальшої ресоціалізації. Визначено сутність і значення поняття ресоціалізації. Розглянуто умови праці та порядок залучення до неї засуджених осіб. Окреслено проблемні питання щодо праці засуджених осіб. Наведено приклади грубих порушень вимог кримінально-виконавчого та трудового законодавства під час залучення засуджених до суспільно корисної праці.

У роботі автор звернув увагу на те, що одним із вагомих складників нормального функціонування будь-якого суспільства була й залишається праця, без якої неможливе виробництво матеріальних і культурних благ. Праця – це першооснова й необхідна умова життя людей і суспільств. Праця насамперед формує людину, виховує її волю та риси характеру. Потрібно зазначити, що праця є не лише засобом біологічного розвитку людини, але й інструментом для постійного розвитку, формування потреб особистості, сприяє зростанню її здібностей, навичок та умінь їх використання.

Під час написання роботи було проаналізовано праці українських і міжнародних науковців. Відомий педагог А. Макаренко писав: «Ви можете примусити людину працювати скільки завгодно, але якщо водночас із цим ви не будете її виховувати політично й духовно, якщо вона не братиме участі в суспільному та політичному житті, то ця праця буде просто процесом, який не дає позитивного результату. Праця як виховний засіб можлива тільки як частина загальної системи» [8]. Зважаючи на основні положення про роль праці в розвитку суспільства й формуванні людської свідомості, вона є одним із основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених [1].

На думку автора, прогресивні та передові підходи до організації праці не завжди належним чином може бути реалізовано, перш за все через недостатність фінансів і неналежність їх організації, що тягне за собою нездійснення мети виправлення та ресоціалізації, яка є основою під час залучення особи до праці.

Автор вважає за потрібне, щоб держава забезпечила належне матеріальне та фінансове забезпечення установ виконання покарань, забезпечила засудженим можливість вибору бажаної сфери діяльності, відповідно до їхньої спеціальності й побажань, забезпечила належний рівень оплати праці та створення потрібних для неї умов. Усе це сприятиме позитивному ставленню засудженого до праці, власному бажанню займатися нею, щоб повернутись у суспільство повноцінним її членом.

Ключові слова: ресоціалізація засуджених, виправлення, залучення до праці, право на працю, умови праці засуджених.

A well-known German criminologist G. Schneider emphasized that labor of prisoners should not be considered as a punishment or a means to reduce the cost of their maintenance, but solely as a factor of resocialization.

The scientific article considers the influence of the work of convicts on the process of their further resocialization. The essence and meaning of the concept of resocialization are defined. Working conditions and the procedure for involving convicted persons in it are considered. Problematic issues related to the work of convicted persons are outlined. Examples of gross violations of the requirements of the penal enforcement and labor legislation during the involvement of convicts in socially useful work are given.

In the presented work, the author drew attention to the fact that one of the most significant components of the normal functioning of any society was and remains labor, without which the production of material and cultural goods is impossible. Labor is the primary basis and necessary condition for the life of people and societies. First of all, labor forms a person, educates his will and character traits. It should be noted that labor is not only a means of biological development of a person, but also a tool for constant development, formation of personal needs, contributes to the growth of his abilities, skills and abilities to use them.

During the work on the paper, the works of Ukrainian and international scientists were analyzed. A well-known teacher A. Makarenko wrote: "You can make a person work as much as you want, but if at the same time you do not educate him politically and spiritually, if he does not participate in public and political life, then this work will simply be a process that does not give a positive result. Labor, as an educational tool, is possible only as part of the general system" [8]. Based on the main provisions on the role of labor in the development of society and the formation of human consciousness, it is one of the main means of correcting and resocializing convicts [1].

According to the author, progressive and advanced approaches to labor organizations can not always be properly implemented, primarily due to insufficient finances and improper organization of them, which leads to the failure to fulfill the goal of correction and resocialization, which is the main one when involving a person in work.

The author considers it necessary that the state ensure proper material and financial support for penitentiary institutions, provide convicts with the opportunity to choose the desired field of activity, in accordance with their specialty and wishes, ensure an appropriate level of remuneration and create the necessary conditions for it. All this will contribute to the positive attitude of the convicted person to work, their own desire to engage in it in order to return to society as a full-fledged member of it.

Key words: resocialization of convicts, correction, involvement in labor, right to work, working conditions of convicts.

Без праці людина перевертається на звіра...
без роботи арештанти поїли б один одного,
як павуки у склянці.

Ф.М. Достоевський «Записки з Мертвого дому»

Постановка проблеми. Досягнення мети покарання та ресоціалізації засуджених, зокрема, шляхом залучення їх до праці нині є однією з головних соціальних проблем, яка протягом тривалого часу турбує науковців і соціум

загалом. Розв'язання цієї проблеми має принципове значення для розв'язання досить широкого спектру інших соціальних проблем, таких як викоринення злочинності, її профілактика, запобігання рецидивній злочинності та запобігання злочинам, що скоюються в місцях позбавлення волі тощо.

Стан дослідження проблеми. Суттєвий внесок у дослідження правових аспектів праці засуджених зробили такі вчені, як: І.Г. Богатирьов, О.О. Бублік, Л.Ю. Величко, Т.А. Денисова, О.М. Джу́жа, Т.В. Ду́юнова,

В.В. Жернаков, І.Л. Жук, А.Ф. Зелінський, І.Б. Калініна, О.М. Кревсун, О.В. Лисодєд, О.М. Неживець, М.С. Пузирьов, А.Х. Степанюк, С.О. Стефанов, Ю.М. Ткачевський, С.В. Царюк, І.С. Яковець, М.М. Яцишин та інші.

Мета статті. Попри досить широкий спектр проведених досліджень і наявність великої кількості праць у цій сфері, залишається досить багато проблемних питань, які потребують обговорення, особливо у світлі відносно недавніх змін у кримінально-виконавчому законодавстві, що стосуються праці засуджених, саме тому метою статті є встановлення можливості та ефективності ресоціалізації особи у призмі залучення засудженого до праці й особливості праці засуджених, відповідно до чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо, що для початку потрібно встановити поняття та зміст «ресоціалізації», виокремити основні складники й особливості наведеного поняття та процесу.

Термін «ресоціалізація» є новим для вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства, який прийшов на зміну доволі «затертому» поняттю «перевиховання», що вже дискредитувало себе у вітчизняній науці й практиці і від якого відмовилися в кримінальному праві як від недосажної мети [14].

Зміст ресоціалізації, що розкривається в частині 2 статті 6 КВК, полягає у свідомому відновленні засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, у поверненні його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя. Водночас потрібно умово ресоціалізації є виправлення засудженого.

На перший погляд, аналізуючи наведено у статті поняття, спадає на думку, що законодавець має на увазі під «ресоціалізацією» лише виправлення засудженого, проте варто зазначити, що поняття «ресоціалізації» є ширшим від поняття «виправлення», й передбачає останнє.

Зокрема, Ю.В. Жулева бачить ресоціалізацію як комплекс, систему правових, організаційних, педагогічних, психологічних, виховних і інших заходів дії, який здійснюється на різних етапах реалізації кримінальної відповідальності з метою зміни асоціальних установок, системи ціннісних орієнтацій, протидії асоціальній деградації особи, корекції противоправної поведінки, запобігання злочинам, створення нормальних умов для подальшої її соціалізації [7].

Крім того, низка вчених притримуються погляду щодо отождолення понять «виправлення» і «ресоціалізації» засуджених. Одним із прихильників цього твердження є М.П. Мелентьев. Він стверджує, що під еством виправлення засуджених треба розуміти їхню ресоціалізацію, тобто процес, який стимулює формування в засудженого життєвої позиції, яка відповідає конституційним нормам, що визначають права, свободи й обов'язки громадян [9].

На противагу йому І.Б. Ускачова вважає, що процес виправлення є складником ресоціалізації [16]. Аналогічної думки дотримуються й інші автори, вважаючи ресоціалізацію більш широким поняттям, що характеризує всю сукупність змін у людині, що відбуваються під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників, у результаті яких особа стає соціалізованим членом суспільства. Процес ресоціалізації, на її думку, має тривалі тимчасові рамки, тоді як виправлення є одним з етапів цього процесу.

Цікавою є думка В.М. Трубникова, який пропонує поняття ресоціалізації засуджених розглядати як процес, що складається з низки органічно взаємозв'язаних етапів, на яких різні суб'єкти повинні здійснювати комплексну дію на осіб, що скоїли злочин [15].

Підтримуючи позицію В.М. Трубникова, більшість дослідників, такі як І.Г. Богатирьов, О.М. Джужа, О.Г. Колб та інші, відмежовують у процесі ресоціалізації два етапи, які складаються з виправлення засуджених, що здійснюється під час відбування ними покарання (пені-

тенціарний етап) і їх адаптації після звільнення (пошпитенціарний етап).

На нашу думку, потрібно все ж таки розрізнити ці два поняття, адже ресоціалізація є більш тривалим процесом, який не закінчується звільненням особи з місця відбування покарання, а триває й після цього, під час адаптації та життя в соціумі. На противагу цьому виправлення є процесом більш короткотривалим, що зазвичай закінчується ще в місці ув'язнення.

Тепер перед нами постає питання виділення можливих шляхів досягнення ефективної ресоціалізації засудженого, серед яких варто звернути увагу на такий спосіб, як залучення особи до праці.

Перш за все вважаємо за доцільне, провести відмежування праці засудженого від праці вільного громадянина, адже між ними є низка принципових відмінностей.

Перша відмінність полягає в меті. Головною метою залучення засуджених до праці є їх виправлення та ресоціалізація, натомість вільних громадян – створення матеріальної бази для задоволення своїх потреб і досягнення власних цілей. Друга відмінність виявляється в тому, що одним із істотних розходжень є кара, яка неминуче наявна під час організації праці засуджених [6].

Тому, на нашу думку, наявність таких розбіжностей у підходах до розуміння одного поняття «праці» у громадян є таким, що впливає на подальше виокремлення особливостей здійснення такої праці, її умов тощо. Праця засудженого, хоч і схожа із працею вільної особи, проте має низку особливостей, які ми розглянемо згодом.

Також вважаємо за доцільне окремо аналізувати питання праці як способу ресоціалізації в умовах засудження до покарань, що пов'язані з позбавленням волі та, відповідно, під час відбування покарань, що не пов'язані з ув'язненням, але передбачають здійснення особою певної праці.

Розпочімо з питання праці осіб, що відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі, проте передбачають працю засудженого. Йдеться про відбування таких покарань, як виправні роботи та громадські роботи.

Особливістю в цьому випадку є те, що праця під час відбування особами наведених видів покарань є лише способом виправлення, а ніяк не стосується процесу ресоціалізації.

Аргументуючи свою позицію, ми спираємося на визначення ресоціалізації, яке наведено у статті 6 КВК України і виходимо від протилежного. Отже, засуджені, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі, під час відбування покарання залишаються в суспільстві та є його повноправними членами, а тому в них і не виникає потреби повертатися до життя в суспільстві.

Покарання, не пов'язані з позбавленням волі, дають змогу залишити засудженого в суспільстві й дати йому можливість свідомо довести своє виправлення, не втрапивши водночас соціально корисних і родинних зв'язків. А також зазначена позиція відповідає й статті 50 Кримінального кодексу України, де вказано, що метою покарання є виправити засудженого, а не ресоціалізувати чи соціалізувати його. Але це питання дуже широке, і воно потребує окремого комплексного дослідження, що не охоплюється нашою темою.

Більш детально, на нашу думку, потрібно розглядати працю як спосіб ресоціалізації засуджених до покарань, пов'язаних із позбавленням волі, адже саме в такому випадку вони ізолюються від суспільства і згодом, після відбування покарання, потребують адаптації в ньому.

Праця засуджених до позбавлення волі регулюється чинним законодавством, зокрема Кримінально-виконавчим кодексом України (ст. ст. 118–122) та Кодексом законів про працю України, й посідає одне з чільних місць у виправленні й ресоціалізації цих осіб, дотриманні ними вимог законів та інших загальноприйнятих у суспільстві правил поведінки.

Вивчаючи роль суспільно корисної праці для засуджених, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі на певний термін, потрібно зазначити, що праця є не лише засобом біологічного розвитку людини, але й інструментом для постійного розвитку, формування потреб особистості, сприяє зростанню її здібностей, навичок і вмінь їх використання [5].

Суспільно корисна праця є потужним чинником, що впливає на формування особистості засудженого, зокрема, праця певною мірою сприяє психоемоційному розвантаженню й відвертає від нав'язливих думок, до того ж швидше минає час. Сумлінне ставлення до праці надає можливість заслужити умовно-достокове звільнення або отримати інші передбачені законом пільги, здобути корисні навички тощо. Водночас цей засіб впливу має особливості, які визначаються правовим статусом засуджених, потребою залучення їх до оплачуваних робіт і виконання установами завдань, поставлених державою.

Варто звернути увагу на Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» № 1186-VII від 8 квітня 2014 року [2], що значно змінив правовий статус осіб, засуджених до позбавлення волі, у питаннях залучення їх до праці. Зокрема, було внесено такі зміни: « 35) у частині першій статті 118: слова «повинні працювати» замінити словами «мають право працювати»; слова «залучаються до праці» замінити словами «залучаються до оплачуваної праці»; доповнити абзацом третім такого змісту: «Праця засуджених регламентується Кодексом законів про працю України», тобто з моменту набрання цим законом чинності обов'язок працювати для засуджених до позбавлення волі став їхнім правом. Це призвело до реформування умов виконання та відбування покарань у частині застосування стягнень до засуджених, притягнення їх до кримінальної відповідальності, відрахування та відшкодування із заробітної плати засуджених до позбавлення волі. Зокрема, раніше відмова засудженого працювати тягла за собою застосування стягнень, а в деяких випадках він притягувався до кримінальної відповідальності за статтею 391 Кримінального кодексу України «Злісна непокоря вимогам адміністрації установи виконання покарань».

У 2018 році було внесено певні зміни до статті 118 КВК України, і на цей час ця стаття має такий зміст: «...засуджені до позбавлення волі мають право працювати. Праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою – підприємцем або юридичною особою, для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг.

Такі договори погоджуються адміністрацією колонії та повинні містити порядок їх виконання. Адміністрація зобов'язана створювати умови для праці засуджених за договорами цивільно-правового характеру та трудовими договорами.

2. Засуджені до позбавлення волі, які мають заборгованість за виконавчими документами, зобов'язані працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, до погашення такої заборгованості» [1].

Тобто з вищевикладеного ми бачимо, що у 2014 році обов'язок працювати для засуджених до позбавлення волі став їхнім правом (із 2003 року по 2014 рік засуджені мали працювати в місцях і на роботах, які визначалися адміністрацією колонії), а з 2018 року праця засуджених може бути як їхнім правом, так і їхнім обов'язком. На сучасному етапі працю засуджених можна розділити на три категорії:

1. Оплачувана праця як конституційне право засудженого.

2. Обов'язкова праця засуджених, які мають заборгованість за виконавчими документами до погашення такої заборгованості.

3. Неплачувана праця з благоустрою установи (цей вид праці також можна визнати обов'язковою працею).

Проте, попри впровадження таких, на перший погляд, кардинальних і прогресивних нововведень у питання праці засуджених, певні проблеми у реалізації права на працю засудженого не перестають турбувати науковців та суспільство загалом. Прогресивні й передові підходи до організації праці не завжди належним чином можуть бути реалізовані, перш за все через недостатність фінансів і неналежність їх організації, що тягне за собою нездійснення мети виправлення та ресоціалізації, яка є основною під час залучення особи до праці.

Під час перебування в місцях позбавлення волі в засуджених знижується трудова активність, що призводить до невиконання норм виробітку. Причиною цього є низька оплата праці. Соціологічні дослідження довели, що більшість засуджених вважає, що організація праці на підприємствах установ виконання покарань не відповідає сучасним вимогам і потребам, а праця не має виправного й виховного характеру, оскільки, перш ніж виховувати та виправляти засуджених працею, потрібно її правильно організувати [10]. Практика залучення засуджених до праці практично не орієнтована на те, щоб засуджений сприймав її позитивно. А відповідно до цього праця й не має того виправного ефекту, який на неї покладається законодавством [11]. Не можна не погодитися з думкою В.Л. Васильєва, який стверджує таке: «Праця має стати потребою засудженого. Засуджений має бачити результати своєї праці та усвідомлювати їх. У жодному разі не можна доручати виконання трудових операцій засудженому, який завідомо з ними не може впоратися» [4].

На думку А.Х. Степанюка, залучення до праці спрямоване насамперед на те, щоб спонукати засуджених ставитися до праці як до позитивного й потрібного складника їхнього життя, зокрема й дальшого життя на волі. Такі самі вимоги висувають до праці ув'язнених Європейські тюремні правила. Потрібно, щоб, звільнившись із установи виконання покарань, особа мала певні навички й уміння, які дають їй змогу знайти законні засоби для існування та допоможуть безболісно ввійти в життя на волі [13].

Потрібно виділити той факт, що на цей час праця в'язнів є низькомотивованою. Станом на 1 січня 2020 року в установах виконання покарань трималося 52 863 осіб. Кількість працездатних становило 21 169 осіб (рік тому – 22 904 особи), або 59,9 % (61,8 %) від кількості всіх засуджених, із них забезпечено роботою 7 917 осіб (рік тому – 8 113 осіб). Головною причиною цього є низька заробітна плата, що зовсім не мотивує засуджених працювати іноді на важких роботах. Середня заробітна плата засуджених на перше півріччя 2019 року становила 2 003 грн., при тому, що мінімальна заробітна плата становила 4 173 грн. [3].

Також потрібно зазначити, що на практиці існують випадки, коли засудженим узагалі не виплачували заробітну плату. Для прикладу візьмімо Сільськогосподарське підприємство Державної кримінально-виконавчої служби № 115, на якому працювали засуджені Кагарлицької виправної колонії. Зокрема, у 2020 році держпідприємством за березень і квітень не було виплачено заробітну плату засудженим. Крім того, було виявлено заборгованість щодо виплати заробітної плати працівникам цього підприємства на суму 473 тис. грн. [17]. Ось ще один цікавий випадок, який стався у 2018 році. Бориспільською місцевою прокуратурою за результатами перевірки, проведеної на виконання доручення прокуратури області, у державній установі «Бориспільська виправна колонія № 119» було виявлено грубі порушення вимог кримінально-виконавчого та трудового законодавства під час залучення засуджених до суспільно корисної праці. Усупереч вимогам ст. 118 КВК України адміністрацією державної установи «Бориспільська виправна колонія № 119», перевищуючи

свої службові повноваження, на безоплатній основі було залучено засуджених до ремонтних робіт, за відсутності укладених із ними цивільно-правових чи трудових договорів, з метою ухилення від виплати заробітної плати, податкових платежів і внесків до відповідних фондів соціального страхування [19].

На жаль, досить часто бувають випадки, коли із засудженими не укладаються трудові договори чи договори цивільно-правового характеру, порушується техніка безпеки як із боку адміністрації, так і з боку самих засуджених, відсутній облік часу відпрацьованих годин, що призводить до того, що особи можуть працювати по 10–12 годин, а також наявні приховані факти виробничого травматизму й ще багато інших порушень трудового законодавства. Це все свідчить про те, що присутній той факт, що в деяких установах виконання покарань засуджені використовуються як дешева робоча сила або навіть як раби задля наживи певного кола осіб із адміністрації установ [18]. Одразу згадується основна теза міжнародних нормативно-правових актів щодо праці в'язнів: праця не може бути рабською й повинна оплачуватися і не містити в собі ознак покарання та принизливості.

Як стверджує Н.І. Севастьянова, засуджені сприймають працю в місяцях позбавлення волі як примусову, що викликає зневагу серед засуджених. Це зумовлено тим, що, по-перше, виробнича діяльність установ виконання покарань здійснюється на підприємствах радянського типу, де не враховуються наслідки впливу такої праці на виправлення й ресоціалізацію засуджених, і, по-друге, одноманітна і низькооплачувана праця призводить до втрати інтересу до роботи та виснажує засуджених [12].

Саме тому вкрай важливо знайти компроміс між бажаннями засуджених, їхнім розвитком у професійній сфері та діями адміністрації щодо трудової зайнятості засуджених. Адміністрації установ виконання покарань

і сьогодні не спроможні надати можливість засудженому займатися тим видом праці, що йому подобається або є для нього доцільним, зокрема, на оплачуваних роботах, а отже, має місце негативне ставлення засуджених до праці, що сприймається як небажання виправлятися.

Висновки. Проведений нами правовий аналіз проблем застосування суспільно корисної праці до засуджених як можливого способу ресоціалізації особи дав змогу дійти таких висновків. Суспільно корисна праця засуджених справді є одним із засобів і стимуляторів їх виправлення й ресоціалізації, з цим погоджуються і законодавці, і вчені, і практики. Проте через неналежну систему та рівень забезпечення належних умов праці, можливості вибору роботи, яка приносила б задоволення засудженому, бажаний ступінь впливу на процес ресоціалізації засудженого не простежується, й інколи, навпаки, у засудженого складається негативне ставлення до праці, що чинить несприятливий вплив на його життя після відбудовання покарання.

Змушені констатувати, що здебільшого відповідно до реалій вітчизняної системи виконання покарань праця засуджених найчастіше застосовується з метою кари, а не забезпечення ресоціалізації.

Саме тому для дійсного забезпечення здійснення ресоціалізації засудженого через виконання ним суспільно корисної праці потрібно, щоб держава забезпечила належне матеріальне та фінансове забезпечення установ виконання покарань, забезпечила засудженим можливість вибору бажаної сфери діяльності, відповідно до його спеціальності й побажань, забезпечила належний рівень оплати праці та створення необхідних для неї умов. Усе це сприятиме позитивному ставленню засудженого до праці, власному бажанню займатися нею, щоб повернутись у суспільство повноцінним її членом, з наявними реальними шансами забезпечувати себе та своїх близьких завдяки володінню тими чи іншими навиками до праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № ¾ – 207 с. (у редакції від 11.07.2003).
2. Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів». *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 23. Ст. 869.
3. Кримінально-виконавча система України в 2019 році. Статистичний огляд. URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1581323348>.
4. Васильев В.Л. Юридическая психология. Изд-во Ленингр. ун-та. 1974. 95 с.
5. Зубков А.И. Социально-правовые и организационные проблемы труда осужденных к лишению свободы : учеб. пособие. Рязань : РВШ МВД СССР, 1980. 102 с.
6. Жук І.Л., Жук Л.А., Неживець О.М. Праця засуджених в місяцях позбавлення волі. Київ : Кондор, 2009. 226 с.
7. Жулева Ю.В. Ресоциализация осужденных несовершеннолетних женского пола, отбывающих наказание в воспитательных колониях. (Правовые и криминологические аспекты) : дисс. ... канд. юрид. наук ; 12.00.08. Рязань, 2000. 223 с.
8. Макаренко А.С. Сочинения. 1951. Т. 4. 532 с.
9. Мелентьев М.Л. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу РФ и Минимальным стандартным правилам обращения с заключенными. Москва, 1997. 345 с.
10. *Науковий* вісник Національної академії внутрішніх справ. 2002. Вип. 1. 332 с.
11. Романов М.В. Праця засуджених. URL: <http://www.khpg.org/en/index.php?do=print&id=1239801067>.
12. Севастьянова Н.І. Реформа кримінально-виконавчої системи як важливий елемент кримінально-виконавчої політики України. Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція: зб. м-лів між- нар. наук-практ. конф. Київ : Ін-т кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 9–10.
13. Степанюк А.Х. Кримінально-виконавче право : навч. посібник для студентів юридичних спеціальних вищих навчальних закладів. Харків : Право, 2006. 320 с.
14. Степанюк А.Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання кримінально-виконавчого кодексу України. Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. за ред. В. Борисова, В. Зеленецького та ін. Вип. 9. Харків : Право, 2004. С. 60–93.
15. Трубников В.М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания. Харьков : Основа ; Изд-во при Харьк. ун-те, 1990. 173 с.
16. Ускачева И.Б. Правовое регулирование социальной и воспитательной работы с осужденными в местах лишения свободы: дисс. ... канд. юрид. наук ; 12.00.08. Москва, 2007. 185 с.
17. В'язні на Київщині працювали на державному підприємстві задарма. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/v-yazni-na-kyivshchyni-pratsuyuvay-na-derzhavnomu-pidpriyemstvi-zadarma>.
18. Шумна Л.П., Денисенко К.В., Олійник В.С., Сікун А.М. Праця засуджених як право чи обов'язок в контексті міжнародного та національного законодавства. *Національний юридический журнал: теорія і практика*. 2019. С. 118–122.
19. У Бориспільській колонії засудженим не платили зарплату. URL: <https://glavcom.ua/kyiv/news/u-borispilskiy-koloniji-zasudzhenim-neplatili-zarplatu-za-robotu-544109.html>.